

Güney Afrika'da Bir Osmanlı Müderrisi Ebûbekir Efendi'nin Kayıp Eseri *Miftâhu'd-Dîn* Üzerine

MEHMET ARIKAN*

Öz

Osmanlı Devleti tarafından Güney Afrika'daki müslüman ahalinin eğitimi ve aralarındaki ihtilafların kaldırılması amacıyla görevlendirilen Ebûbekir Efendi'nin (ö. 1297/1880) Ümitburnu'nda (Cape of Good Hope) ömrünün sonuna kadar yürüttüğü faaliyetler ve yaşadığı olaylar bir dizi çalışmaya konu olmuştur. Bunun yanında yazdığı eserlerin Afrikanca üzerine etkileri de Afrikan dili hakkında yapılan çalışmalarda önemli bir yer tutmaktadır. Bu yazıda, Ebûbekir Efendi'nin ismi bilinen ancak nüshası şimdiye kadar bulunamamış bir eserin tanıtımı yapılacaktır. Bu bağlamda eserin yazım sürecine temas edilecek, mevcut eserleri etrafındaki bir tartışma çözüme kavuşturulacak ve yeni ortaya çıkarılan kitabın farklı açılardan önemine dair görüşler ve tespitler ortaya koyulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ebûbekir Efendi, Afrikanca, Güney Afrika, *Miftâhu'd-din*.

A Hitherto Lost Work of an Ottoman Scholar in South Africa: Abu Bakr Effendi's *Miftah Al-Din*

Abstract

The activities and experiences of Ebubekir Efendi (d. 1297/1880), who was appointed by the Ottoman State to educate the Muslim population in South Africa and resolve conflicts among them in the Cape of Good Hope until his death, have been the subject of numerous studies. Additionally, the impact of his works on Afrikaans holds a significant place in research on the Afrikaans language. This article presents a previously undiscovered work by Ebubekir Efendi, whose name was known but whose manuscript had not been found until now. The article discusses the writing process of Ebubekir Efendi's work, resolves a debate surrounding his existing works, and presents opinions and assessments regarding the newfound book's importance from various perspectives.

Abstract: Abu Bakr Effendi, Afrikaans, South Africa, *Miftah al-din*.

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü / Research Assistant, Istanbul Medeniyet University, Faculty of Arts and Humanities, Department of History of Science. ORCID: 0000-0003-3944-4963 mehmet.arikan@medeniyet.edu.tr
DOI: 10.26570/isad.1325134 • Geliş/Received 31.10.2022 • Kabul/Accepted 18.12.2022
Atıf/Citation Arıkan, Mehmet, "Güney Afrika'da Bir Osmanlı Müderrisi Ebûbekir Efendi'nin Kayıp Eseri Miftâhu'd-Dîn Üzerine", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 50 (2023): 123-137.

Ebûbekir Efendi'nin on yedi yıl sürecek Ümitburnu macerası, iradesi dışında gelişen olaylarla başlar.¹ Sultan Abdülmecid'in kendilerine yaklaşımlarından memnun kalan Güney Afrika müslümanları, 1861 yılında Sultan Abdülaziz'in cülusunu tebrik için yolladıkları arzıda, aynı tutumu yeni sultandan da beklediklerini ifade ederler.² 16 Şevval 1278 (16 Nisan 1862) tarihinde yazdıkları bir arıza ile bu sefer sultandan kendilerine kitaplar ve bu kitapları talim edip kendilerine yol gösterecek bir âlim göndermesini isterler. Zira çoğunluğu Malay kökenli bu halk, üzerinden uzun zaman geçtiği için ellerinde bulunan Cava dilindeki kitaplarını artık anlayamamakta ve bu sebeple kendi aralarında ihtilafa düşmektedirler.³ Bu talep önce Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp uygun bulunur, Ümitburnu'na gidecek kişiyi belirleme işi Meclis-i Vâlâ'ya havale edilir⁴ ve bu görev Hariciye Nazırı Âli Paşa tarafından Ahmed Cevdet Paşa'ya verilir. Cevdet Paşa, o sırada bambaşka bir mesele için İstanbul'da bulunan Ebûbekir Efendi'yi tavsiye edince⁵ Ebûbekir Efendi, Meclis-i Vâlâ'ya çağrılır. Meclis-i Vâlâ müftüsü Sirozizâde Tâhir Efendi'nin⁶ kelimine dair sorularına yerinde cevaplar verince ehliyeti takdir olunarak İngiltere elçiliği vasıtasıyla Ümitburnu'na gönderilmesine karar verilir.⁷ Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'de 17 Mayıs 1862 tarihinde bu konuda alınan karar 26 Mayıs'ta Sultan Abdülaziz'in onayından geçer ve aynı yılın güzünde Ebûbekir Efendi Ümitburnu'na doğru yola çıkar. Yeğeni Ömer Lutfi Efendi ile birlikte önce deniz yoluyla Marsilya'ya, oradan trenle Paris'e ve tekrar deniz yoluyla İngiltere'ye geçerler. 03 Aralık 1862 tarihinde Liverpool Limanı'nda başlayan ve kırk dört gün⁸ süren deniz yolculuğunun ardından 26 Recep 1279 (16 Ocak 1863) tarihinde Ümitburnu'na ayak basarlar.⁹

- 1 Ebûbekir Efendi'nin hayatı ve faaliyetleri konusunda bk. Argun, *The Life and Contribution of the Ottoman Scholar*; Uçar, *Unutulmayan Miras*; Gençoğlu, *Abu Bakr Effendi*; Gençoğlu, *Güney Afrika'da Osmanlı İzleri*; Gençoğlu, *Ottoman Traces in Southern Africa*.
- 2 Mektubun orijinali için bk. Gençoğlu, *Ottoman Traces in Southern Africa*, s. 102, 350 (Appendix 18). Mektubun Osmanlı Hariciyesi Tercüme Odası'nca yapılmış Türkçe tercümesi için bk. BOA, HR.TO.438.70
- 3 Ömer Lutfi Efendi, *Ümidburnu Seyâhatnâmesi*, s. 9-10.
- 4 BOA, İ.HR.193/10847.
- 5 Gençoğlu, *Ottoman Traces in Southern Africa*, s. 105.
- 6 Sirozizâde Tâhir Mehmed Efendi'nin Safer 1276/Eylül 1859-Safer 1279/Ağustos 1862 tarihleri arasında Meclis-i Vâlâ müftülüğü vazifesini deruhte etmesi hakkında bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni*, III, 248-49.
- 7 Mâbeyin Başkâtibi Mehmed Âtuf Efendi, *Hâtıra-i Âtuf*, s. 85-86.
- 8 Yolculuğun kırk dört gün sürdüğünü Ömer Lutfi Efendi de belirtmektedir (Ömer Lutfi Efendi, *Ümidburnu Seyâhatnamesi*, s. 53).
- 9 Ebûbekir Efendi'nin burada kısaca verilen Ümitburnu'na varış serüveninin ayrıntısı için bk. Gençoğlu, *Ottoman Traces in Southern Africa*, s. 89-108; Uçar, *Unutulmayan Miras*, s. 121-48.

Ebûbekir Efendi'nin Cape Town'daki İlk Yılları ve Kaleme Aldığı Eserler

Ebûbekir Efendi'nin *Mecmûatü'l-fünûn* dergisine yolladığı bir dizi mektup¹⁰ ve yeğeni Ömer Lutfi Efendi'nin seyahatnamesi, onun Cape Town'da geçen ilk yıllarındaki ilgilerine ışık tutmaktadır. Bu birinci el kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Ebûbekir Efendi bölgenin coğrafi ve demografik yapısına, halkının âdetlerine duyduğu ilgi kadar onların dilleri üzerine eğilmiş, bu konuda gözlemler ve çalışmalar yapmıştır. Birkaç yerde vurguladığı üzere bölge halkının Arapça bilgisinden yoksun olması, onu öncelikle bölge dilini öğrenmeye, daha sonra da kendi dilleri üzerinden eğitim vermeye sevk etmiştir.¹¹ Ümitburnu'na varışının hemen akabinde, on beş gün gibi kısa bir süre zarfında¹² bir okul açan Ebûbekir Efendi kendi ifadeleri ile yedi ay müddetinde bölge halkının dilini öğrenmiştir.¹³ Ayrıca Cape Town ahalisinin Ömer Lutfi Efendi hakkında İstanbul'a yazdıkları bir mektupta onun çok kısa sürede Felemenkçe konuşmayı öğrendiğini özellikle vurgulamaları,¹⁴ her ikisinin de bölge halkının dilini öğrenmeye duydukları ihtiyacı ve dolayısıyla bu konudaki ilgilerini göstermektedir.¹⁵

Yukarıda zikredilen saiklerle bir an önce bölge dilini öğrenip eser telifine koyulan Ebûbekir Efendi'nin Ümitburnu günlerinin hem başlarından hem de sonlarından günümüze ulaşan belgeler, bize eserlerinin sayısına dair veriler sunmaktadır. Yazdığı eserlerin sayısına dair ilk bilgiyi, açtığı okulda farklı seviyelerde eğitim gören 111 talebenin sultana yazdıkları 17 Zilkade 1281 (13 Nisan 1865) tarihli teşekkürnamede bulabiliyoruz. Bu mektupta talebeler, açılan okulda Ebûbekir Efendi'nin kendilerine “tas-hîh-i mehâric-i hurûf ettirerek ta'lîm-i Kur'ân ve şâgirdân için akâid ve amelîyyâta dâir mütûnu Arabî, şürûhu lisân[ları] ile *tasnîf ve tanzîm eylediği üç aded resâili kâmilten tefhîm*” eylediğini ifade etmektedirler.¹⁶ Öte yandan Ebûbekir Efendi, 1294 (1877) yılında basılan *Beyânü'd-dîn*'e yazdığı Türkçe girişte “akâide dâir ve amelîyyâta mütedâir, mütûnu Arabî ve şürûhu merkûmların eşher-i elsineleri ile şimdiye kadar *tasnîf ve tanzîm*

10 Bu mektuplar için bk. *Mecmûa-i Fünûn*, 1/9, 10, 11; 2/13; 3/26, 33.

11 Ebûbekir Efendi, *Beyânü'd-dîn*, s. III; Ebûbekir Efendi, *Miftâhu'd-dîn*, s. X.

12 Ömer Lutfi Efendi, *Ümidburnu Seyâhatnâmesi*, s. 58.

13 Ebûbekir Efendi, *Beyânü'd-dîn*, s. III; Ebûbekir Efendi, *Miftâhu'd-dîn*, s. X.

14 BOA, HR.SYS 1897/5.

15 Ebûbekir Efendi'nin Afrika üzerindeki etkiye için bk. Davids, *The Afrikaans of the Cape Muslims*, s. 109-22; Haron, “The Making, Preservation and Study of South African Ajami Mss and Texts”, s. 1-14; Dangor, “Arabic-Afrikaans Literature at the Cape”, s. 123-32.

16 BOA, HR.MKT 526.82.4.

eylediği *sekiz aded kitâb*”dan bahsetmektedir.¹⁷ Bu iki veriyi birlikte ele aldığımızda Ebûbekir Efendi’nin Ümitburnu’na vardığı Ocak 1863 tarihinden Nisan 1865’e kadar üç kitap, o tarihten *Beyânü’l-dîn*’i tabettirdiği 1877’ye kadar beş kitap daha telif ettiği söylenebilir. Kaynaklarda bu eserlerinden sadece üçünün ismi tespit edilebilmiştir. Yazının konusu olan *Miftâhu’l-dîn*’e geçilmeden evvel diğer iki eseri etrafındaki tartışmalara açıklık kazandırılacaktır.

Beyânü’l-dîn ve Merâsîdü’l-dîn

Ebûbekir Efendi’nin hayatı ve Güney Afrika’daki faaliyetlerine dair çalışmalarda, *Beyânü’l-dîn ve Merâsîdü’l-dîn* adlı kitaplarının isimleri zikredilmesine rağmen, genellikle *Merâsîdü’l-dîn*’in herhangi bir nüshasına rastlanamadığı ve buradan hareketle hiçbir zaman basılmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.¹⁸ Bu görüşün tek istisnası olarak Halim Gençoğlu, İstanbul’da *Beyânü’l-dîn ve Merâsîdü’l-dîn*’in birlikte basıldığını iddia etmektedir. Bu iddianın temelinde müellifin torunu Muhammad Zobri Effendi’nin hususi kütüphanesinde bulunan 1869 tarihli *Beyânü’l-dîn*’in yazma nüshası ile 1294 (1877) yılında İstanbul’da basılan nüsha arasındaki mukayese ve arşivdeki bir yazışma yatmaktadır.¹⁹ Gençoğlu’nun incelediği yazma *Beyânü’l-dîn* nüshası “Kitâbü’s-Savm” (oruç) bölümünün bitimiyle sonlanmakta, fakat matbu *Beyânü’l-dîn* nüshalarında bu konunun üzerine “zebâih” (kurbanlar), “kerâhiyye” (mekruhlar), “eşribe” (içecekler) ve “sayd” (av) bahisleri bulunmaktadır. Yine Gençoğlu’nun tespitine göre Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar sebebiyle bu iki eserin tek bir ciltte basılması kararlaştırılmıştır.

İlgili eserlerin basım süreçleri resmî yazışmalar üzerinden takip edildiğinde gerçekten de bu iki eserin birlikte basılıp ciltlendiğine dair daha kesin sonuçlara ulaşmak mümkündür. Bu minvalde sadaret, 06 Zilkade 1293 (23 Kasım 1876) tarihinde yazılan bir tezkire ile bu iki kitabın basım meselesini Maarif Nezareti’ne havale etmiştir. Maarif Nezareti de her iki eserden 1500’er nüsha bastırılması için gerekli görüşmeleri yapmış ve 50.000 kuruşluk bir maliyet hesaplamıştır. Bu arada girişimlere hemen başlanmış, bu iki eserden biri yazdırılmak üzere hattata verilmiş, Maliye Nezareti’nden de basım işlemleri için gerekli 50.000 kuruş talep edilmiştir.²⁰ Bu sırada devreye giren Ebûbekir Efendi basım işini daha ucuza ge-

17 Ebûbekir Efendi, *Beyânü’l-dîn*, s. IV.

18 Davids, “Abubakr Effendi”, s. 4, 17; Uçar, *Unutulmayan Miras*, s. 228; Argun, *The Life and Contribution of Ottoman Scholar*, s. 70.

19 Gençoğlu, *Ottoman Traces in South Africa*, s. 160.

20 BOA, MF.MKT 46-31.

tirebileceğini ifade etmiş ve görüşleri alınmak üzere Maarif Nezareti'ne çağrılmıştır. Ebübekir Efendi bu derece yüksek maliyetin sebebinin her iki eserin ayrı ayrı 1500'er adet basılıp ciltlenmesi ve hattatla 20 kuruş gibi o dönem için yüksek bir fiyat üzerinden anlaşılması olduğunu ilgililerle paylaşmıştır. Bunun çözüm yolu olarak da ucuza yazabilecek bir hattatla anlaşılmasını ve her iki eseri ayrı ayrı ciltlemek yerine tek bir ciltte toplamayı önermiştir. Bu önerisi kabul görmüş, önceki hattattan vazgeçilerek yarı fiyatına yazacak biriyle anlaşılmış ve her iki eserin bir arada ve 3000 adet basılması kararlaştırılmıştır. Bu düzenlemeler hakkında gerekli birimlerle görüşülmüş ve istinsah, ciltleme, baskı vesair işlemler için toplam 23.660 kuruş maliyet hesaplanmıştır. Bu yeni teklif Şûrâ-yı Devlet'in 24 Ramazan 1294 (02 Ekim 1877) tarihli olumlu görüşüyle padişaha sunulmuş²¹ ve sultanın 03 Şevval 1294 (11 Ekim 1877) tarihindeki onayı ile birlikte işlerin takibi sadarete havale edilmiştir.²²

Bu tarihî vesikaların şahitliği yanında, *Beyânü'd-dîn* serlevhasıyla basılan metnin içerik analizi de Gençoğlu'nun tespitleriyle örtüşmektedir. Zira kitabın 284. sayfasına kadar gelen haliyle metin İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur*'unu neredeyse cümle cümle takip etmekte ve her ifadeyi Afrikanca şerhetmektedir. 284. sayfada, "Kitâbü's-Savm" bölümünün bitimi²³ ile *Mülteka*'da bulunan otuz kitap başlığı atlanarak "Kitâbü'z-Zebâih" başlığına geçilmiştir. Bu noktadan sonra *Mülteka* metnini bu minval üzere izlemeyi bırakıp, yer yer Şeyhîzâde'nin (ö. 1078/1667) *Mülteka* şerhi *Mecmau'l-ehur*'dan bazı ifadelerin seçilmesi ve Afrikanca şerhedilmesiyle oluşturulmuş bir metin karşımıza çıkmaktadır. 284. sayfadan sonraki bu ikinci kısımda "Kitâbü'z-Zebâih" ile başlayan ve *Mülteka*'nın son kısmını teşkil eden on üç kitaplık bir bölümden sadece dört kitap ("Zebâih", "Kerâhiyye", "Eşribe" ve "Sayd") seçilmiş ve yukarıda zikredilen yeni usulle yazılmıştır. Dolayısıyla *Beyânü'd-dîn*'in başından itibaren 284. sayfaya kadar gelen kısımdan tamamen farklı bir yazım tekniği kullanıldığı açıktır. Gençoğlu'nun *Beyânü'd-dîn*'in yazma nüshası ile yaptığı karşılaştırma ve yukarıda saydığımız gerekçeler muvacehesinde, Gençoğlu'nun tespitine muvafık olarak matbu nüshanın 1-284. sayfalar arasının *Beyânü'd-dîn*, 284-354. sayfalar arasının da *Merâsidü'd-dîn* olarak kabul edilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

21 BOA, İ.ŞD.37/1866-1.

22 BOA, İ.ŞD.37/1866-2.

23 *Mülteka*'nın asıl metnindeki oruç kitabının son babı da (Bâbü'l-İ'tikâf) *Beyânü'd-dîn*'de yer almamaktadır.

Miftâhu'd-dîn

Ebûbekir Efendi'nin, hakkında yapılan çalışmaların pek çoğunda gözden kaçan *Miftâhu'd-dîn* adında bir eseri daha bulunduğu kendi ifadeleriyle sabittir.²⁴ Ancak literatürde bu eserin şimdiye kadar hiçbir nüshasının bulunmadığı söylenmektedir.²⁵ *Miftâhu'd-dîn*'in, müellifin elinden çıkmış bir nüshası şu an Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi'nde (Beyazıt Umumi, nr. 13873) bulunmaktadır.

a) Yazmanın Fiziksel Özellikleri

Eser sırtı deri, şemseli, zencirekli 215x133 mm. ölçülere sahip kırmızı bir cilt içinde yer almaktadır. Müellif tarafından numaralandırılmış²⁶ 120 sayfa *Miftâhu'd-dîn* metni yanı sıra numaralandırmaya tâbi tutulmamış on bir yazılı, on dokuz boş (baş tarafta on, son tarafta dokuz), toplam 150 sayfadan müteşekkildir. Yazılar alt kısımlarında kabartma ile bir taç simgesi ve BATH ifadesinin bulunduğu mavi renkli kâğıtlara yazılmıştır.²⁷ Ayrıca hem başta hem de sonda, üzerinde müellifin kaleminden سَمِيَّة مَفْتاح الدين yazılı birer vikâye yaprağı bulunmaktadır. Sayfa ölçüleri 209x121 (dış ölçü) ve 159x86 (metin) milimetredir. *Miftâhu'd-dîn* metninin yer aldığı sayfalar dokuz satırlı ve reddâdelidir.

b) Nüsha İçeriği

Ebûbekir Efendi hazırladığı bu nüshada, *Miftâhu'd-dîn* metninden önceki on sayfa boyunca farklı içerikte bazı metin ve tablolara yer vermiştir.

I. sayfada bulunduğu konumu zihinde canlandırmak için okuyucuya şu cümlelerle seslenmektedir:

“Bu havâlîde yani havâlî-i Ümmîdburnu'nda namaza duran adam ile İstanbul'da namaza duran adamın göğüs göğüse karşı durmaları vâkî' olmaktadır. Buranın mevkii ile benim dünyada ne kadar dolaşıp ve ne yere geldiğim şu ifadeden tahayyül ve mütâlaa buyrulur.”²⁸

24 Ebûbekir Efendi, *Beyânü'd-dîn*, s. 8. Aynı bölümün İngilizce tercümesi için Brandel-Syrier, *The Religious Duties of Islam*, s. 9 (2. dipnot).

25 İkincil literatürde Ebûbekir Efendi'nin *Miftâhu'd-dîn* adlı bir eserinin varlığından ve bulunamadığından sadece Halim Gençoğlu bahsetmektedir (Gençoğlu, *Ottoman Traces in Southern Africa*, s. 177).

26 Sayfa başlarında yer alan rakamların yazım tarzı ve mürekkebi, müellifin eser içinde kullandığı rakamlarla örtüşmektedir.

27 Ebûbekir Efendi resmî makamlara Ümitburnu'ndan yazdığı bazı yazılarda da aynı kâğıdı kullanmıştır (bir örneği için bk. BOA, HR.SFR.3 130/27). Buradan hareketle Ebûbekir Efendi'nin nüshayı Güney Afrika'da tanzim ettiği ileri sürülebilir.

28 Birebir aynı ifadeleri eserin ferağ kaydından sonra da (s. 120) tekrar etmektedir.

II-IV. sayfalar arasında *Miftâhu'd-dîn*'in fihristi bulunmaktadır. Hemen ardından gelen V. sayfada -muhtemelen okuldaki öğrencilere talimde kullanıldığı- ebced kelimeleri (...حطي، هوز، ابجد)، VI. sayfada ise her bir harfin ayrı yazımları ile altlarında ebced sistemindeki sayısal karşılıkları verilmektedir. VII ve VIII. sayfalarda yine ayrı yazım Arap harfleri bulunmakta ise de bu harflerle aslında hem Arapça hem de Afrikanca'da kullanılan harfler gösterilmeye çalışılmıştır (bk. Görsel 1). Bu iki sayfada bulunan otuz dört harfin (ﻻ ile birlikte otuz beş) gösteriminde iki farklı mürekkep kullanılmış, Arapça'da yer almayıp Afrikanca'da bulunan harfler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Her iki sayfanın başında الحروف العربية مع الأفرقية başlığı yer almaktadır. IX. sayfada önceki iki sayfada verdiği alfabe hakkındaki açıklamaları bulunmaktadır: “Bu otuz dört harf, (Güney Afrikalıların) sözcüklerinin temeli ve bu kitapta açıklamaların yapıldığı dillerinin esasıdır. Bu harflerde Arapça'nın yirmi dokuz harfi toplanmış ve onlara diğer beş tanesi eklenmiştir. Eklenen harfleri ayırt edilmeleri için kırmızı ile yazdım.”²⁹

X ve XI. sayfalarda ise içinde bulunduğu sosyal ve siyasî durumda kısa bilgiler vermektedir. Buradaki ifadeler, son kısım hariç, bazı eklemeler yapılmak suretiyle büyük oranda *Beyânü'd-dîn*'in başında yer alan Türkçe girişte de kullanılmıştır. Ancak eserin dibâcesinde³⁰ açıkça ifade edildiği üzere nüshanın Sultan Abdülaziz'e arz edilmek için hazırlandığı düşünülürse bu son kısımda verdiği bilgilerin kısa bir rapor mahiyetinde olduğu rahatlıkla söylenebilir:

Nefs-i Ümmîdburnu'nda ve Algoa Bay'da vesair mütecâvir kasabâta ve kurâda bulunan ahâlî-i müslimenin bazıları Arap muhacirleri ise de sairler ile nisbeten kalil ve ekall olduklarından, mürûr-ı zaman ile bazı kelimât-ı Arabiyye'yi nisyân ve zühûlet edip vesair ahâlinin lûgat-ı Arabiyye'ye dair ma'lûmâtları olmayıp ve beynlerinde müsta'mel elsinenin eşherini tahsil ile emr-i ifâde ve istifâdeye medâr ve âlet etmek icâb-ı maslahattan bulunmağla cidd ü sa'y ile yedi mâh müddetinde bazı mertebe kesb-i vukûf ve ıttilâ' olunarak zabt-ı hurûf ve mebânî-i kelimâtı ve tertib-i esâs-ı elfâzı ve ta'yîn-i evzâ' ve hey'et-i terâkibi olundukta, minvâl-i mestûr u manzûr üzere tedvîn-i kütüb ve tahrîr-i resâil olunup ve bu vesile ile emr-i ta'lîm ve tefhîm ve ifâde ve istifâde umûm ahâlî-i müslimenin hakkında kesb-i sühûlet edip ve elyevm istihsâl eyledikleri ma'lûmâtın semeresi olarak mukaddemâ vukû' bulan ihtilâfât ve münâzaât-ı dîniyyeleri abes ve beyhûde olduğunu bu defa hayli kesânın zuhûra gelen ikrâr ve i'tirâfları diğerlere

29 هذه الحروف الأربع والثلاثون مباني كلماتهم وأساس لغتهم المشروح بها هذا الكتاب. وقد اجتمع فيها الحروف العربية التسع والعشرون وازدادت عليها خمس آخر. كتبها بالأحمر للتمييز.

30 Bk. Ek 1.

hacâlet ve nedâmet verdiğiinden onlar dahi bazı mertebe ahvâl-i nâbecâ-ı sâbıklarından ferâgat edip ve eğer Mösyö Roubaix'in bazı agrâz-ı zâtiyyesi zımnında şerr ü fesâda kâbil ve müstaid bulunan iki-üç imamlara münâvebet üzere riyâset-i rûhâniyye-i umûmiyye husûsuna dâir konsolluğu kuvveti ile vukû' bulan itmâ' ve iğvâsı olmaz ise o makûle münâzaât hemân bilküllüyye zâil ve mündefi' olacağı bazı ahâlinin tarafından ifâde ve beyân olunmaktadır.

Ebûbekir Efendi, *Mecmûa-i Fünûn*'a yolladığı ilk bölümde zikredilen mektuplardan ilkinde De Roubaix'in kendisiyle yakından alakadar olması, güler yüzlü ve cana yakınlığı sebebiyle kendisinden hoşnut olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yine aynı mektupta De Roubaix'ten Osmanlı Devleti'nin o bölgedeki konsolosu olarak değil, kendisiyle ilgilenmek ve işlerini düzene koymak için İngiliz Devleti tarafından görevlendirilmiş biri olarak bahsetmektedir.³¹ Bahsi geçen mektuplardan yaklaşık iki sene sonra yazdığı yukarıdaki satırlarda ise De Roubaix'in konsolosluk görevi dolayısıyla elinde bulundurduğu gücü Cape Town müslümanlarının çekişmelerini kendi amaçları doğrultusunda körüklemek için kullandığına dair gözlemlerini paylaşmaktadır. Bu satırları De Roubaix'in görevden alınmasıyla sonuçlanacak³² anlaşmazlıkların ve dozu artacak şikayetlerin³³ ilki olarak görmek mümkündür.

c) Metnin İçeriği

Miftâhu'd-dîn metni, Ebûbekir Efendi tarafından numaralandırılmış sayfaların ilki ile ve Arapça bir dibâce ile başlamaktadır. Dibâcede besmele, hamdele ve salvele akabinde eserin sebep-i telifi ve Sultan Abdülaziz'e ithaf yer almaktadır.³⁴ Metin içinde konu başlıkları derkenarlara kırmızı mürekkeple yazılmış ve bu ifadeler fihriste sayfa numaralarıyla birlikte işlenmiştir. Metin içinde iki tanesinin (s. 24, 81) üzerine “;” harfi iliştilmiş beş adet “fasıl” başlığı bulunmaktadır. Metin öncesindeki fihrist nazara alındığında bahsi geçen “;” harflerinin, bu başlıkların “fasıl” olduğuna dair birer tashih remzi oldukları anlaşılmaktadır. Zira bu remzin yer aldığı fasıllar fihristte yer almadıkları gibi, derkenarda konu başlığına işaret eden ek açıklamalar da yer almamaktadır. Dolayısıyla metin içinde dört adet fasıl başlığı olduğu söylenebilir. Ayrıca yine metin içinde kırmızı mürekkeple yer yer “hulasa” ibaresiyle başlayan ve ilgili kısmın bir özet tercümesinin yer aldığı başlıklar da bulunmaktadır. Dibâce sonrasın-

31 *Mecmû'a-i Fünûn*, 1/9 (Ramazan 1279), s. 395-97. Ebûbekir Efendi'nin bu vurgusuna Uçar da dikkat çekmektedir (*Unutulmayan Miras*, s. 145).

32 Uçar, *Unutulmayan Miras*, s. 195-203.

33 BOA, HR.SFR.3/130-27.

34 Bkz. Ek-1.

da *Miftâhu'd-dîn* metni Âmentü tercüme ve şerhi ile başlamaktadır. Daha sonra abdestin farzları, sünnetleri, müstehapları gibi konulardan başlayarak namazın bütün aşamaları ve bu aşamalarda okunan sûreler ve dualar tercüme ve şerhleriyle birlikte verilmektedir. Bu bahislerin bitiminden itibaren bir müslümanın günlük hayatında okuyacağı dualara aynı usulde yer verilmiştir.³⁵ Ayrıntılı bir incelemeye tâbi tutulduğunda *Miftâhu'd-dîn* içeriğinin günümüzdeki yaygın ifadesiyle bir “namaz hocası” niteliği taşıdığı söylenebilir. Ayrıca namazların kılınına, Tahiyat'taki ve eserde mevcut dualardaki ibarelere dikkat edildiğinde *Miftâhu'd-dîn*'in Hanefi çizgide olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir.

***Miftâhu'd-dîn*'in Önemi**

Bu yazının konusu olan *Miftâhu'd-dîn* nüshası, şimdiye kadar ulaşılamayan bir eserini ortaya koymasının yanında, özellikle Arap harfli Afrikanca literatürü araştırmalarına önemli veriler sağlamaktadır. Öyle ki bu veriler, alanın tarihinde bazı değişiklikler yapılmasını ve literatürün yeniden ele alınmasını gerektirmektedir.

Arap harfli Afrikanca (İng: Arabic-Afrikaans) literatürüne dair son araştırmalara göre bu dilde yazılan ve günümüze ulaşan en eski eser, İmam Abdülkahrâr b. Abdülmelik'in 1868 yılında kaleme aldığı *Tuhfetü'l-avâm* adlı kitaptır.³⁶ Bu dilde matbaada basılan ilk kitap ise yazımı 1286 (1869) yılında tamamlanan ve 1294 (1877) yılında İstanbul'da Matbaa-yı Âmir'e'de basılan Ebûbekir Efendi'nin *Beyânü'd-dîn* adlı eseri olarak kabul edilmektedir.³⁷ *Miftâhu'd-dîn* nüshasının sonunda yer alan telif kaydından, 03 Rebîülevvel 1281 (06 Ağustos 1864) tarihinde tamamlandığı bilindiğine göre, bu durumda Arap harfli Afrikanca'da yazılıp günümüze ulaşan en eski eser *Miftâhu'd-dîn* olmaktadır (bk. Görsel 2). Bunun yanında Ebûbekir Efendi'nin *Miftâhu'd-dîn*'in Arapça dîbâcesinde verdiği bilgiler muvacehesinde, aslında bu eserin daha önceki bir tarihte yazıldığı rahatlıkla söylenebilir. Hatta Ebûbekir Efendi'nin hem *Miftâhu'd-dîn* hem de *Beyânü'd-dîn*'in Türkçe girişlerinde yer alan yedi ay zarfında dili öğrenmesinin akabinde eser telif ettiğine dair verdiği bilgi ışığında ilk telifatını 1280 (1863) başları ortalarında tamamladığı dahi ileri sürülebilir. Nitekim

35 Bk. Ek 2.

36 Arap harfli Afrikanca yazılan ilk kitabın *el-Kavlü'l-metin* olduğu, bu eserin 1858 yılında kaleme alınıp 1910'da basıldığı bir dönem kabul görmüş, ancak bir dizi tartışma sonucunda bu metnin otantik olmadığı, daha önce kaleme alınmış bir Arapça metnin Afrikanca'ya 1910 yılında yapılan tercümesi olduğu anlaşılmıştır (ilgili tartışmanın serencamı için bk. Haron, “Revisiting *al-Qawl al-Matin*”, s. 352-53).

37 Haron, “Ajami Manuscripts at the Foot of Africa”, s. 6.

daha önce de ifade edildiği üzere Ümitburnu müslümanları, İstanbul'a Zilkade 1281 (Nisan 1865) tarihinde gönderdikleri teşekkürnamelerinde Ebûbekir Efendi'nin "mütûnu Arabî, şürûhu lisânları üzere" üç adet risale yazdığından bahsetmektedirler.³⁸

Şimdiye kadar elimizde olan eserleri *Beyânü'd-dîn* ve *Merâsîd* üzerine yapılan çalışmalar, Ebûbekir Efendi'nin Afrikanca'nın Arap harfleriyle yazımı konusunda önemli katkılarının olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konuda çalışmalarıyla tanınan Achmat Davids, Arap harfli Afrikanca yazımını Ebûbekir Efendi öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırmakta³⁹ ve Ebûbekir Efendi'nin *Beyânü'd-dîn* ve *Merâsîd*'de ortaya koyduğu çabayı "yaratıcı imla mühendisliği süreci" (ing. process of innovative orthographic engineering) olarak adlandırmaktadır.⁴⁰ *Miftâhu'd-dîn*'in incelenmesiyle bu süreçte Ebûbekir Efendi'nin imlasındaki gelişim ve değişimler de takip edilebilecektir. Mesela Arap harfli Malayca'dan (Câvî alfabesi) alınan Ğ harfi, yazmanın VII ve VIII. sayfalarında verilen alfabede yer almadığı gibi (bk. Görsel 1) *Miftâhu'd-dîn* metninde kullanılmamıştır. *Beyânü'd-dîn*'de ise bu harfin kullanımına rastlanmaktadır.⁴¹ Ayrıca *Miftâhu'd-dîn* nüshasının müellif hattı özelliği taşıması, Davids'in de işaret ettiği üzere, elimizdeki taş baskı *Beyânü'd-dîn* ve *Merâsîd*'in Afrikanca'ya yabancı bir hattata yazdırılması sonucu ortaya çıkan bazı yanlış anlama ve belirsizlikleri⁴² de ortadan kaldıracaktır. Örneğin *Miftâhu'd-dîn* nüshasının başındaki alfabede geçen ve metin içinde sıkça kullanılan yine Câvî alfabesi kökenli ڪ harfi *Beyânü'd-dîn* ve *Merâsîd*'de da kullanılmasına rağmen hattatın -muhtemelen ne olduğunu anlayamadığı için- çoğu yerde sükûn işaretine (◌) benzetecek kullanmasından dolayı yapılan çalışmalarda dikkatlerden kaçmıştır.⁴³

Sonuç olarak bu yazıyla Ebûbekir Efendi'nin isimleri bilinen *Miftâhu'd-dîn*, *Beyânü'd-dîn* ve *Merâsîdü'd-dîn* adlarını taşıyan üç eseri de açık bir şekilde ortaya çıkarılmış olmaktadır. Bunlardan ilki, bir müslümanın günlük ibadetlerini yerine getirebilmesi için asgari seviyede bilmesi gereken malumatı barındırmakta, diğerleri ise günlük yaşamın farklı alanlarına temas eden fikhî kaidelerin ayrıntılı içeriklerini Arap harfli Afrikanca olarak ortaya koymaktadır. Ayrıca tanıttığımız bu nüsha ile Ebûbekir Efendi'nin hayatına ve eserlerine dair bir nokta aydınlatılmış olmaktadır. Bütün

38 BOA, HR.MKT.526 82/4.

39 Davids, *The Afrikaans of the Cape Muslims*, s. 110.

40 Davids, "Abubakr Effendi", s. 1.

41 Bir örneği için bk. Ebûbekir Efendi, *Beyânü'd-dîn*, s. 5 (2. satır).

42 Davids, "Abubakr Effendi", s. 8, 15.

43 Örnek olarak parmak anlamına gelen "vinger" kelimesinin *Beyânü'd-dîn* metnindeki belirsiz yazımları için bk. Ebûbekir Efendi, *Beyânü'd-dîn*, s. 5 (satır 1, 2). Aynı kelimenin *Miftâhu'd-dîn* metnindeki yazım örneği için bk. *Miftâhu'd-dîn*, s. 16 (2. satır).

bunların yanında *Miftâhu'd-dîn*'in uzmanlar tarafından çeşitli açılardan incelenmesiyle müellifin Cape Town'daki faaliyetleri üzerine gelişen literatürde ele alınan Hanefî-Şâfiî gerilimi meselesi⁴⁴ ya da Arap harfli Afrika'nın tarihi ve gelişimi gibi konulara yeni ufuklar açacağı aşîkârdır.

Kaynakça

- BOA, HR.TO.438.70. BOA, İ.HR.193/10847.
BOA, HR.MKT 526.82/4.
BOA, HR.SYS 1897/5.
BOA, MF.MKT 46-31.
BOA, İ.ŞD.37/1866-1.
BOA, İ.ŞD.37/1866-2.
BOA, HR.SFR.3 130/27.
Mecmû'a-i Fünûn, 1/9 (Ramazan 1279): 393-99; 1/10 (Şevval 1279): 425-30; 1/11 (Zilkade 1279): 477-79; 2/13 (Muharrem 1280): 35-36; 3/26 (Safer 1281): 70-72; 3/33 (Ramazan 1281): 354-60.
Argun, Selim, *The Life and Contribution of the Osmanlı Scholar, Abu Bakr Effendi, Towards Islamic Thought and Culture in South Africa* (yüksek lisans tezi), University of Johannesburg, 2000.
Brandel-Syrier, Mia, *The Religious Duties of Islam as taught and explained by Abu Bakr Effendi [A Translation from the Original Arabic and Afrikaans]*, trc. Mia Brandel-Syrier, Leiden: Brill, 1960.
Dangor, Suleman Essop, "Arabic-Afrikaans Literature at the Cape", *Tydskrif vir Letterkunde*, 45/1 (2008): 123-32.
Davids, Achmat, "Abubakr Effendi: His Creation of the Afrikaans Letter e in Arabic Script", *South African Journal of Linguistics*, 9/1 (1991): 1-8.
Davids, Achmat, *The Afrikaans of The Cape Muslims from 1815 to 1915: A Socio-Linguistic Study* (yüksek lisans tezi), University of Natal, 1991.
Ebübekir Efendi, *Beyânü'd-dîn*, İstanbul: y.y., 1294.
Ebübekir Efendi, *Miftâhu'd-dîn*, Beyazıt Yazma Eserler Ktp., Beyazıt Umumi, nr. 13873.
Gençoğlu, Halim, *Abu Bakr Effendi: A Report on the Activities and Challenges of an Ottoman Muslim Theologian in the Cape of Good Hope* (yüksek lisans tezi), University of Cape Town, 2014.
Gençoğlu, Halim, *Güney Afrika'da Unutulan Bir Osmanlı Nesli: Güney Afrika'da Osmanlı İzleri*, İstanbul: Tezkire, 2016.
Gençoğlu, Halim, *Güney Afrika'da Osmanlı İzleri*, İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
Gençoğlu, Halim, *Ottoman Traces in Southern Africa the Impact of Eminent Turkish Emisaries and Muslim Theologians* İstanbul: Libra Kitap, 2018.

44 Ebübekir Efendi'nin Cape Town'daki uygulamaları ve eserleri etrafında oluşan bu çatışmanın ayrıntıları için bk. Argun, *The Life and Contribution of Osmanlı Scholar*, s. 39-55.

- Haron, Muhammed, "The Making, Preservation and Study of South African Ajami Mss And Texts", *Sudanic Africa*, 12 (2001): 1-14.
- Haron, Muhammed, "Ajami Manuscripts at the Foot of Africa: Empowering Communities through the Translation Process", *Preserving Ancient Manuscripts in Africa International Conference*, Addis Ababa, 17-19 Aralık 2010, https://www.academia.edu/4268926/Ajami_Mss_at_the_Cape_South_Africa (erişim: 22.10.2022).
- Haron, Muhammed, "Revisiting al-Qawl al-Matın: A sociolinguistically engineered Arabic-Afrikaans Text", *The Arabic Script in Africa: Studies in the Use of a Writing System*, ed. Meikal Mumin, Kees Versteegh, Leiden: Brill, 2014, s. 343-64.
- Mehmed Âtîf Efendi, *Hâtıra-i Âtîf*, haz. Nurettin Gemicî - Hikmet Toker, İstanbul: TBMM Milli Saraylar, 2016.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni*, I-IV, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1308-15.
- Ömer Lutfî, *Ümidburnu Seyâhatnâmesi*, İstanbul: Ahmet Efendi Matbaası, 1292.
- Uçar, Ahmet, *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.

EK 1 (Arapça Dîbâce)

[١] بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين حقّ حمده، والصلاة ٤٥ على خير خلقه محمد وآله وصحبه أجمعين. وبعد، فلما اندرس العلوم الشرعية واضمحلت المعارف الإلهية في هذه الحوالي بالكليّة ولم يجدوا لتحصيلها [٢] مرشدًا ودليلاً، ولم يهتدوا لاستفادتها ملجئًا وسبيلاً صاروا كالبهائم في الصحراء، فأخذوا بقول العاملين في البحر السائرين إلى بلادهم على الندرة من عوام المسلمين وكثيراً ٤٦ ما احتاجوا في استفادة الإسلامية للسؤال عن النصارى ٤٧ السيّاحين في بلاد المؤمنين كيف صلاتهم [٣] وصيامهم؟ وكم عدد صيامهم وعدد ركعات صلاتهم؟ إلى غير ذلك من أمور الدين، فأفتوا لهم بغير درايةٍ وحكماً بغير صحّةٍ بل ربّما سخروا منهم فأعلمهم أموراً لا يأتي بها إلا السفهاء، فاعتقدوا ذلك ديناً. فنقلت في أول الأمر من الكتب الشرعية مسائل [٤] مهمّة في بحث الوضوء والصلاة ٤٨ والاعتقادات وشيئاً من الأدعية لكثرة سؤالهم عن ذلك وشرحها بأشهر لغاتهم الخمسة. وقد كتب الصبيان المترتبة في مكتبي نُسجاً كثيرةً لأنفسهم ولغيرهم وأرسلت نسخةً منها لحضرة سلطان ملوك المسلمين في الآفاق، وارث [٥] سرير السلطنة العظمى بالاستحقاق، مركز دائرة الخلافة الكبرى، رافع رايات أهل التوحيد إلى العُلا ٤٩، خادم الحرمين المعظّمين وحافظ البلدين المحترمين، السلطان عبد العزيز خان ابن السلطان الغازي محمود خان ابن السلطان [٦] الغازي عبد الحميد خان من نسل آل عثمان تشكّراً لمآثر محاسن عنايته العلية وإظهاراً لآثار أنفاسه القدسية بنشر العلوم الدينية في أقصى البلاد الأفريقية وإحياء المعارف الإلهية في منتهى الأراضي الجنوبية. اللهم أدم العزة والتمكين والنصر والظفر [٧] والفتح المبين له وأيد سلطنته وطول وجوده وبقائه واهلك أعدائه واجعل له سيفاً منتقماً به، آمين يا رب العالمين.

45 Metinde ve vâlat şeklinde yazılmış.

46 Metinde كَثِيرٌ مَا şeklinde yazılmış.

47 Metinde النصارا şeklinde yazılmış.

48 Metinde ve vâlat şeklinde yazılmış.

49 Metinde العلى şeklinde yazılmış.

EK 2 (Eserin Fihristi)

- صَلَوَاتٌ مَنْجِيَةٌ (٧٩)
- دِيْبَاجَةُ الْكِتَابِ (١)
- دَعَاءُ الْعَهْدِ (٨٩)
- فَصْلٌ: أَمِنْتُ بِاللَّهِ وَمَلَأْتُهُ (٧)
- سَائِرُ الْأَدْعِيَةِ (٩٩)
- فَصْلٌ: فَرَضَ الْوُضُوءَ (٢١)
- شُرُوطُ الدَّعَاءِ (٠٠١)
- وَسْنَنُهُ (٥١)
- فَصْلٌ: صَلَاتُ الْجَنَازَةِ (١٠١)
- وَمُسْتَحَبُّهُ (٠٢)
- نِيَّةُ الْإِمَامِ وَالْمَنْفَرِدِ (١٠١)
- وَأَدْعِيَتُهُ الْمَأْثُورَةُ (٤٢)
- نِيَّةُ الْمُقْتَدِي (١٠١)
- فَصْلٌ: نِيَّةُ الصَّلَاةِ الْحَاضِرَةِ (٨٢)
- دَعَاءُ الْمَيِّتِ الْمَكْلُوفِ (٥٠١)
- النِّيَّاتُ الْمُخْتَصِرَةُ (٩٢)
- دَعَاءُ الْمَيِّتِ الْغَيْرِ الْمَكْلُوفِ (٧٠١)
- النِّيَّاتُ الطَّوِيلَةُ (١٣)
- مَعْنَى السَّلَامِ هُنَا (٨٠١)
- نِيَّةُ قِضَاءِ الْفَوَائِدِ (١٤)
- السَّلَامُ عَلَى أَهْلِ الْقُبُورِ (١١١)
- نِيَّةُ الصَّلَاةِ الْمَجْهُولِ وَقْتَهَا (٥٤)
- دَعَاءٌ عِنْدَ رُؤْيَةِ الْهَلَالِ (٢١١)
- صِفَةُ الصَّلَاةِ (٥٤)
- الْحَمْدُ عِنْدَ رُؤْيَةِ الْمَرِيضِ (٢١١)
- [مَعْنَى سَبْحَانَكَ] ° (٨٤)
- دَعَاءٌ عِنْدَ اللَّبْسِ (٣١١)
- [مَعْنَى التَّحِيَّاتِ] (٤٥)
- نِيَّةُ الْغَسْلِ مِنَ الْجَنَابَةِ (٣١١)
- [مَعْنَى الصَّلَوَاتِ] (٢٦)
- أَوْ مِنَ الْحَيْضِ أَوْ النَّفَاسِ (٤١١)
- مَعْنَى بَعْضِ الْأَدْعِيَةِ فِي الصَّلَاةِ [دَعَاءٌ بَعْدَ الصَّلَوَاتِ] (٤٦)
- نِيَّةُ صِيَامِ رَمَضَانَ (٤١١)
- مَعْنَى سَلَامِ التَّحْلِيلِ (٠٧)
- ثَنَاءٌ عِنْدَ الْإِفْطَارِ (٦١١)
- مَعْنَى الْقُنُوتِ (٤٧)
- دَعَاءٌ قَبْلَ الْأَكْلِ (٧١١)
- تَسْبِيحَاتُ (٣٨)
- شُكْرٌ بَعْدَ الْأَكْلِ (٧١١)
- مَعْنَى لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ (٦٨)
- دَعَاءٌ عِنْدَ شَرْبِ اللَّبَنِ أَوْ غَيْرِهِ (٨١١)
- مَعْنَى اللَّهْمُ لَكَ الْحَمْدُ أَنْتَ قَيِّمُ السَّمَاوَاتِ (٨٨)
- دَعَاءٌ عِنْدَ دُخُولِ الْخَلَاءِ (٨١١)
- سَيِّدُ الْاسْتِغْفَارِ (٥٩)
- دَعَاءٌ عِنْدَ خُرُوجِ الْخَلَاءِ (٩١١)

